

De Biltse bodem als archief,

een kijkje in het 18e eeuwse dagelijks leven aan de hand van hielmerken op goudse kleipijpen. Deel 1.

Inleiding

Vrijwel iedereen is bekend met in de bodem gevonden pijpenkoppen die vooral te voorschijn komen bij het jaarlijkse omploegen van akkerland. Ook bij het spitten in de tuin en bij graafwerkzaamheden komen ze dikwijls te voorschijn. De uiterst breekbare pijpen werden vooral in de eerste helft van de 18e eeuw op de meest uiteenlopende plaatsen en meestal na een korte tijd van gebruik, weggegooid. Veel kapotte pijpen belandden in de beerput. Al in de 17e eeuw kregen de boeren in de omtrek van de stad belangstelling voor de geleegde beerputten en het huisvuil van de stad, en met deze Utrechtse stadscompost kwamen grote aantallen gebroken pijpen mee. Per schip bereikte men via de Biltse Grift het voormalige haventje aan de Vissersteeg en van daaruit werd de stadscompost gedistribueerd.

Het merendeel van de restanten betreft pijpen die in Gouda zijn vervaardigd, aangevuld met exemplaren van Utrechtse

makers en in mindere mate uit Schoonhoven. Het was gebruikelijk bij de Goudse pijpenmakers een eigen merkteken op de pijp te plaatsen, meestal in de vorm van een 4-5 mm groot stempel in de hiel van de pijp. De Utrechtse pijpenmakers plaatsen hun merkteken aan de zijkant van de pijp. Hierdoor, en door het bewaard gebleven zijn van een deel van de gildeboeken, is het mogelijk van de meeste pijpen te achterhalen wie de pijp gemaakt heeft, wanneer en waar. En behalve de gewone gebruikspijpen, die vanwege de lange dunne steel meestal maar een kort leven beschoren waren, zijn er vooral in Gouda veel gelegenheidspijpen vervaardigd met afbeeldingen van voorwerpen en personen, vooral van stadhouders en andere leden van Oranje, de zogenoemde Oranje pijpen.

Het zijn vooral de Goudse pijpen die door de aanwezigheid van een grote verscheidenheid aan hielmerken ons een inkijkje gunnen in het dagelijks leven uit vooral de eerste helft en midden van de 18e eeuw. Daarom eerst iets over hielmerken.

Hielmerken

De hiel van de pijp is het vlakje aan de onderzijde, met een doorsnede van 4-5 mm, zie fig. 1. Met een ijzeren stempeltje werden de merken in de hiel gedrukt. Deze merken kunnen in drie hoofdgroepen worden onderscheiden: de cijfer-, letter- en figuurmerken. In de gildeboeken staan ruim honderd cijfermerken beschreven. Het zijn de cijfers 2 tot en met 99 m.u.v. de 8 en de 11 en aangevuld met de combinaties 222, 333, 444, 666 en 999. De meesten van deze merken zijn ingeschreven rond 1730.

Van de lettermerken zijn er 222 bekend, de oudste inschrijving dateert van 1660 (het merk WS), de jongste van 1769 (het merk GML).

Van de figuurmerken, die voor ons van veel meer belang zijn, kennen we er circa

*Fig. 1 Kop van een Goudse pijp met hiel.
Op de hiel werd het hielmerk aangebracht.*

driehonderd. Tussen 1620 en 1640 ontstaat een eerste verscheidenheid aan deze merken, gevolgd door een achteruitgang tijdens het Stadhouderloze tijdperk (1650-1672). Daarna vindt pas tussen 1740 en 1760 een opbloei plaats en worden vele nieuwe merken ingeschreven. De hieltes blijven klein, 4-5 mm, maar de kwaliteit van de afbeeldingen neemt toe. Uit deze periode zijn voor een deel ook de namen van de makers bewaard gebleven. Het is vooral deze groep van hielmerken die ons interessante informatie verschaft.

Het op naam brengen van de figuurmerken is niet altijd eenvoudig. Niet alleen is het soms niet duidelijk wat de afbeelding voorstelt, en als dat wel het geval is, is niet duidelijk hoe zoiets werd genoemd. Ook kon een merk bij vererving een andere naam krijgen. Door veel speurwerk is men er toch in geslaagd van een groot aantal merken de naam en de maker te achterhalen, mede dankzij de gildeborden.

Gildeborden

In het museum De Moriaan te Gouda bevindt zich een groot pijpmakersgildebord met daarop geschilderd 28 figuurmerken en op de achterzijde nog een even groot aantal. Iedere afbeelding is cirkelvormig met een doorsnede van 2,5 cm. Van groter belang is echter het zogenoemde draaggildebord van 71 x 56 cm dat aan

Fig. 2 Afbeeldingen van het draaggildebord met BBW, 60, schaatsenrijder, visser, trompetter, ruiter, sloopje, man, enz.

iedere zijde 252 afbeeldingen telt in de vorm van kleine ronde schilderijtjes. Helaas is een aantal hiervan overgeschilderd en niet meer zichtbaar. Het bord is in bezit van de Plateelbakkerij en Pijpenfabriek Zenith te Gouda, en bij de laatste van zeven generaties pijpmakers sinds de gilde-inschrijving in 1749 van Pieter van der Want, berust thans dit bord. Na zorgvuldige analyse in de jaren '80 lukte het 185 figuurmerken op naam te brengen. Fig. 2 en 3 geven een aantal van deze geschilderde hielmerken weer. Er was nu een redelijk compleet overzicht ontstaan van enkele honderden hielmerken en de naam waaronder deze waren ingeschreven, terwijl van een bescheiden deel de naam van de pijpmaker bekend was. Omdat de meeste bodemvondsten van

Fig. 3 Afbeeldingen van het draaggildebord met zittende vos, windhond, Kievit, both, trekpot, koffieketel, hoed, ijssel, enz.

kleipijpen 18e eeuwse Goudse pijpen betreft, deze zijn namelijk in de grootste hoeveelheden geproduceerd en verspreid, zal ik mij in dit artikel tot deze groep beperken. De hielmerken tonen ons op miniatuurschaal van rondjes met een doorsnede van 4-5 mm, taferelen uit het dagelijks leven in de 18e eeuw. Door deze afbeeldingen te fotograferen en een aantal malen te vergroten, opent zich een wereld met vele verrassingen waarvan ik de lezer graag deelachtig wil laten worden.

Overzicht van de hielmerken

Afbeeldingen van menselijke figuren

Wat er zoal werd afgebeeld op deze hielmerken is feitelijk het interessantste aspect van deze bodemvondsten. Het

Fig. 4 Goudse hielmerken met Job op de mesthoop, Bachus op het vat, koorddanser, musketier, schildwacht, man in de boot enz.

laat niet alleen zien hoe dingen eruit zagen, maar geeft bovendien inzicht in wat de mensen bezig hield. Aan de hand van ruim honderd afgebeelde hielmerken in de figuren 4 tot en met 11 wil ik proberen een indruk te geven van wat het Biltse bodemarchief op dit punt bevat. Om te beginnen zijn er de taferelen uit de Bijbelse geschiedenis en de mythologie met merknamen als: koning David, Job op de mesthoop, offer van Abraham, engel, Atlas, en Bacchus op het vat. Mensen in hun bezigheden zijn uitgebreid vertegenwoordigd, zo zien we: de boutvrouw (verkoopster van kippen), melkmeid, koorddanser, musketier, boer aan de karn, krijgsman, landman met een schop, schildwacht, ruiter, schaatsenrijder, schermmeester, speelman, tamboer, trompetter, smid, en visser. Daarnaast

Fig. 5 Goudse hielmerken met engel, hoop, fortuin, Zeeuwse rijksdaalder, man op de zwaan, ranshoofd, kikker, duifje, enz.

zijn er afbeeldingen van mensen met als merknaam: kind in de wieg, man in de kan, man op de kwakel (bruggetje), man op de olifant, man op de sjees, man op de stoel, man op de zwaan, man met een helm, prins en prinses (of man en vrouw) en twee gezichten. Ook zijn er personen zichtbaar op de merken: Dortsche Maagd, Hoop, Justitia, Fortuin, Zeeuwse rijksdaalder en zeemeermin. Tenslotte zijn er lichaamsdelen als merk gebruikt, zoals: de hand, schrijvende hand, en twee handen. Let eens op de details en bedenk wel dat de hele afbeelding niet groter is dan een rondje met een doorsnede van enkele millimeters. De meeste van deze merken zijn afgebeeld in de figuren 4 tot en met 11 en kunnen nog altijd gevonden worden. De kans om een bepaald merk te vinden is echter niet

even groot voor de verschillende merken, maar wordt bepaald door de tijd gedurende welke een merk is gebruikt. Deze tijdsduur kon variëren van enkele jaren tot verscheidene decennia.

Afbeeldingen van dieren en planten

Dieren worden op hielmerken onderscheiden in echte dieren en fantasiedieren. Om met de laatste groep te beginnen, hier vinden we: draak, eenhoorn en zeepaard. De echte dieren kunnen we verder verdelen in enerzijds boerderijen en huisdieren en anderzijds wilde dieren. De eerste categorie omvat: haan, konijn, bok, os, zwijn en zwijnshoofd, lam, ramshoofd, kat, windhond en keeshond. In de tweede groep vinden we: dolfijn, kikvors, baars, bot, drie haringen, duifjes, zwaan,

Fig. 6 Goudse hielmerken met turfmand, zandloper, trompet, kartouw (kanon), molen, schip met 3 masten, wapen van Utrecht enz.

ooievaar, uil, papegaai in de ring, zittende beer, springend hert en springend paard, zittende vos, en een verscheidenheid aan leeuwen, zowel liggend, klimmend als staand en in diverse stads- en provinciewapens.

Van de bloemen en planten komen vooral de roos en de lelie veel voor, de roos in zowel vier- als vijfbladige uitvoeringen, de lelie alleen of met drie of vier tegelijk. Ook klaverbladen zijn populair, zowel enkelvoudig als met twee of drie tegelijk op een merk. Verder vinden we nog de druiventros, aker (eikel), hyacint en tulp, boom, drie boompjes, fruit, en het wonderlijke merk knol tussen twee messen.

Drie afbeeldingen van hielmerken uit de groep mensen en dieren hebben een

Fig. 7 Goudse hielmerken met man op de kwakel, offer van Abraham, prins en prinses, zeepaardje, 3 haringen, haan, enz.

speciale historische betekenis. Het merk "Leeuw in Hollandse tuin" dankt zijn ontstaan aan Prins Willem van Oranje, die na het ontzet van Leiden in 1574 opdracht gaf het oude embleem van de overwinning, namelijk de klimmende Hollandse leeuw binnen zijn eigen tuin (d.w.z. de geslotenheid van de Nederlanden) op duiden en dubbele duiden te slaan. De "Hollandse Tuin" werd het zinnebeeld van de vrijheid van Holland. Later werd dit zinnebeeld ook gebruikt op uithangborden en zoals gebleken is, in de pijpenmakerij. De "Dortsche Maagd" is de personificatie van de vrijheid. Ze is mogelijk ontleend aan de stedenmaagd van Dordrecht, de oudste stad van Holland, waar de Staten voor het eerst in vrije vergadering bijeen kwamen. De "Pijlenbundel" werd het symbool van de zeven gewesten Holland, Zeeland,

Fig. 8 Goudse hielmerken met meermin, koning David, boutvrouw, melkmeid, boer aan de karn, visser, ruiter, schaatsenrijder enz.

Utrecht, Gelre, Overijssel, Groningen en Friesland verenigd in de Unie van Utrecht (1579).

Huisraad en gereedschap

Deze categorie van afbeeldingen geeft een aardige inkijk in het dagelijks leven van de pijpenmakers uit het midden van de 18e eeuw. Zij kozen immers veelal de objecten uit hun directe omgeving als hun merk. Als we tot deze groep ook persoonlijke voorwerpen rekenen, dan zien we hier merken als: schoen, muil, beugeltas, hoed, bril, pijp, twee schaatsen en spaarpot. Wie een gewone hoed niet genoeg vond, koos voor minder algemene hoofddeksels als bisschopsmuts, keizerskroon, kardinaalsmuts of kroon. Tot het afgebeelde huisraad behoren de merken bel (klok), bezem, boogkooi (vinkenkorf), brandemmer, eierkorf (hengsel-

Fig. 9 Goudse hielmerken met rijksappel, patel, pentagram, trouw, 3 torens, trom, ijslee, gekruiste degens, stoel, enz.

Fig. 10 Goudse hielmerken met schoen, hoed, bril, twee liggende pijpen, kwispedoor, schenkan, trekpot, zeis, schaar, enz.

mand), kandelaar, lamp, komfoor, kraan, theetafel, stoel, sjees, sleutel, turfmand, zandloper, ijslee, vaas, koffiekkan, lampetkan, oliekruike, drie potjes, schenkan, koffieketel, trekpot, kwispedoor, kop en schotel, en wijnroemer en wijnavat. Tot de gereedschappen die als onderwerp van een hielmerk zijn gekozen behoren zaken als: hamer, bijl, dissel, zeis, truweel, handschroef, tang, passer, schaar, trekzaag, rad (wiel), riek, roskam, spinnenwiel, weegschaal en vijzel. Wie goed deze afbeeldingen bekijkt, wordt haast als vanzelf bekoord door de sfeer die ervan uitgaat en met enige fantasie kan men zich zonder al te veel moeite in die tijd verplaatsen.

Fig. 11 Goudse hielmerken met Dortsche maagd, zeven pijlen (pijlenbundel), wijnton, kraan, knol tussen twee messen, enz.

Muziekinstrumenten, wapens, gebouwen en scheepvaart

In deze groep vinden we: viool, trompet, trommel, drie schalmeien en posthoorn, evenals de al eerder genoemde trompetter en speelman. Aan wapens treffen we aan: sabel, drie degens, kruisdegens, pijl en kruispijl, musket en kartouw en de al eerder besproken schermmeesters en musketier. Aan gebouwen zijn er: burcht, drie torens, Goudse toren, gevel, molen en kerk. Vooral de molen wordt regelmatig in de bodem van onze gemeente gevonden. De scheepvaart is vertegenwoordigd door: anker en dubbele anker, sloopje, en schip met drie masten.

Stads- en Provinciewapens en diversen
Het afbeelden van stads- en provinciewapens was een veelvoorkomend gebruik,

ook als hielmerk in de pijpenmakerij. Zo kunnen we aantreffen: het wapen van Amsterdam, Batavia, Delft, Gelderland, Gorinchem, Gouda, 's-Gravenhage, Haarlem, Ierland, Leiden, Utrecht, Zutphen, West Friesland, Zeeland en de V.O.C. (compagnieswapen).

De laatste groep diversen omvat zeer uiteenlopende onderwerpen, van: zon, maan en sterren, één, twee en drie ruiten en hartenaas, één, twee en drie kruizen, cinq (5 schijven), dubbele strik (knoop), doodshoofd met schenkels, en parel, tot symbolische voorstellingen als pentagram, rijksappel, hoorn des overvloeds.

Met deze informatie zult u hopelijk met andere ogen naar een opgegraven pijpenkop kijken. Borstel het hielmerk schoon en geniet met een vergrootglas van een afbeelding die globaal genomen 250 jaar geleden is ontstaan.

Hiermee zijn we aan het eind gekomen van deze korte rondgang door een periode die zo'n twee en een halve eeuw achter ons ligt. In een volgend nummer wil ik U de Utrechtse pijpen en hun makers voorstellen. Voor dit artikel heb ik voornamelijk geput uit het boek *Kleipijpen. Drie eeuwen Nederlandse kleipijpen in foto's* uit 1986, dat ik samen met de heer A. Vrij heb geschreven. Wie meer wil weten over merken en afbeeldingen op Goudse pijpen en geïnteresseerd is

in de naam van de maker en de periode waarin een pijp is vervaardigd, verwijs ik naar internet. Wie zoekt op "de Nederlandse kleipijp" vindt zeer uitgebreide informatie over onder andere merken en publicaties. Zeer aan te bevelen.